

Xosé Henrique Costas González: *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres-Estremadura)*, Vigo: Xerais, 2013

Cando no ano 1974 se trazou a rede de puntos do *Atlas Lingüístico Galego* os membros do equipo deste proxecto de cartografía lingüística coñeciamos os límites aproximados do idioma fóra da Galicia administrativa mercé a traballos de Dámaso Alonso, de Cortés y Vázquez e doutros estudosos do que Dámaso chamaba “gallego exterior”; de aí que as terras estremeiras do Eo-Navia asturiano, dos Ancares leoneses, do Bierzo galegófono e das Portelas de Zamora teñan unha digna representación nese atlas. Non se nos ocorreu engadir nesa rede un dos tres concellos de Cáceres da zona que os lingüistas portugueses denominan “região de Xalma”, e non se fixo porque daquela considerabamos que alí se falaba unha variedade portuguesa.

Ese mesmo ano de 1974 eu cursara, ó igual cóos outros investigadores de campo do *Atlas Lingüístico Galego* (Rosario Álvarez e Manuel González) a materia de *Dialectología española*, para a que había que consultar o clásico manual de Zamora Vicente co mesmo título desa materia. No capítulo da fronteira do leonés, Zamora indicaba que en España había enclaves de fala portuguesa: La Alamedilla en Salamanca; Valverde del Fresno, Eljas y San Martín de Trevejo no noroeste de Cáceres, e no sur desta provincia Cedillo y Herrera de Alcántara; e a comarca de Olivenza en terras de Badajoz.

A miña visión do que se falaba na “região de Xalma” cambiou desde que vin naquel orixinal e exitoso programa *Sitio distinto*, que en 1990 e 1991 Antón Reixa dirixía na TVG, a sesión dedicada

ás “falas raras”; e esa noite, entre os falantes “raros” que entrevistou o polifacético Reixa, estaba un camioneiro de Cáceres, de Valverde del Fresno, na estrema con Portugal. Cando vin o programa esperaba que ese estremeño falase un portugués algo “raro”, pero non unha fala que, de entrada, me lembraba bastante o galego que tiña escoitado e gravado nas Portelas de Zamora, aínda que o acento non era o portelao. Non me estrañara o emprego de formas como *muto* ou *zagais* (plural de *zagal*), pero si a total ausencia de sibilantes sonoras e de vogais nasais. No momento pensei que ese valverdeiro falaba un portugués “raro” de máis, resultado dunha forte castellanización, o que comentei con outras persoas que tamén quedaran impresionadas pola similitude co galego moderno.

Cando practicamente esquecera aquel falar “raro” de Estremadura, nunha das pausas dun coloquio do *Atlas Linguistique Roman* celebrado en Bélxica en novembro de 1991, paseando co profesor da Universitat de Barcelona José Enrique Gargallo por carreiros de outeiros relativamente próximos a Holanda (lembro que alí vira un indicador de Maastrich, cidade da que daquela non oíra falar), preguntoume por ese programa de Reixa e pola fala do camioneiro de Valverde. Ignoraba que Gargallo andase a estudar as falas dos chamados Tres Lugaris de Cáceres (Valverde do Fresno, As Ellas e San Martín de Trebello) e non lembro que me contase que estivese a preparar algo sobre elas; de aí a miña gran sorpresa cando a finais de xaneiro (ou comezos de febreiro) de 1992 recibín unha fotocopia do mecanoscrito dun relatorio de Gargallo sobre o hibridismo e a vitalidade “en las hablas fronterizas (con Portugal) del Valle del Jálama (provincia de Cáceres)”, que nos primeiros días de xaneiro dese ano presentara no *XX Romance Linguistics Seminar* celebrado en Cambridge.

Comezaba falando o autor de que as tres falas de Xálama “de hecho muy similares, descansan sustancialmente en una base constitutiva de tipo gallego-portugués (*boas noitis; cen; chegar; freitu*), lo cual parece explicarse por el origen de los primitivos repobladores de la zona (acaso en parte, también, de extracción astur-leonesa occidental)”. E engadía que o secular proceso de castellanización á que foi sometido este recanto estremeño “a pesar de su aislamiento de Castilla-León y del resto de Extremadura hace pocos años, difi-

culta, a mi modo de ver, la consideración como dialecto portugués de dicho enclave lingüístico”.

O sintético e didáctico estudo lingüístico deste relatorio tiña como anexo varias redaccións feitas á man por estudantes de 6º EXB, que me impactaron máis có texto do relatorio. Os estudantes escribían nunha fala, a súa, na que nunca os alfabetizaran, polo que tiñan lóxicos problemas á hora de representar sons como o *n* velar e as sibilantes sonoras, estas no caso dos das Ellas e San Martiño. Eran (e seguen a ser) boas mostras de textos orais do que o portugués L. F. Lindley Cintra había anos que definira como “falar também essencialmente galego da região de Xalma”. Levei ese relatorio á clase de Lingüística Románica, resumín o contido e lin as redaccións sen indicar de onde eran para que os estudantes composteláns desa materia tratasen de localizar os textos no dominio lingüístico galego. Ninguén dubidou en dicir que eran do galego oriental, mesmo alguén sinalou que poderían ser do galego eonaviego, aínda que a maioría dicía que debían ser das Portelas de Zamora.

A finais de febreiro ou comezos de marzo dese ano 1992, antes de iniciar unha xuntanza do Seminario de Lingua Galega de COU do distrito universitario galego, do que eu era o responsable e do que formaba parte o profesor da Universidade de Vigo Xosé -Henrique Costas González, comentei a posible existencia dunha variedade galega en Cáceres, moi próxima ás falas do norte de Portugal, baseándome no relatorio de Gargallo e na (re)lectura que días antes fixera de estudos sobre as falas da *região de Xalma* a cargo de lingüistas portuguesas como José Leite de Vasconcellos, Lindley Cintra ou Clarinda de Azevedo Maia.

Semanas despois desta reunión, Costas apareceu en Compostela con varias horas de gravacións daquel posible galego de Estremadura, que el mesmo na Semana Santa rexistrara nos Tres Lugaris de Cáceres, á vez que me entregaba e comentaba unha mancha de follas escritas da súa man con paradigmas verbais e outro material co que se ampliaba considerablemente a sintética caracterización lingüística do relatorio de Gargallo e co se podían matizar algúns fenómenos da excelente monografía de Azevedo Maia de 1977 sobre o concello portugués de Sabugal e a viciña rexión de Xalma e Alamedila. Esas follas á man, que aínda conservo, igual cá copia do

mecanoscrito de Gargallo, foron o bosquejo dun traballo que Costas publicou en 1992 en *Cadernos de Lingua* da RAG.

Ese mesmo ano tratou na revista *A Trabe de Ouro* a situación sociolingüística desa zona –daquela denominábaa Ribeira Trebellana– no primeiro estudo publicado en Galicia, e en galego, sobre a orixe e a vitalidade social do falar “esencialmente galego” de Cáceres. Antes deste traballo de Costas, o historiador Xosé Mª Lema Suárez, que tamén quedara impresionado coa fala daquel valverdeiro do programa *Sitio distinto*, nunha revista da asociación de veciños dos Tilos, do concello coruñés de Teo, publicara unhas notas para dar a coñecer a variedade galega deses concellos despois dunha visita que fixo á zona. Igualiño que San Tomé, Lema e Costas, cada un pola súa parte, foron á serra de Gata meter o dedo na chaga para corroboraren se era certo que alí se falaba un xeito de galego.

Desde 1992 a hoxe Costas volcouse nas falas galaico-portuguesas de Cáceres, á vez que lle foi contaxiando a súa paixón a boa parte do seu alumnado da Universidade de Vigo, que levou a facer traballo de campo na zona do Ellas e tamén na zona galegófona das Portelas de Zamora, de onde puideron proceder parte dos repoboadores que alá levaron o galego medieval. Desde xeito, converteuse en Galicia nun infatigable difusor da existencia do valverdeiro, do lagarteiro e do mañego –glotónimos que empregan os propios falantes, tomados dos respectivos xentilicios de Valverde, As Ellas e San Martiño–; disertou sobre o orgullo e a autoestima que preto de 5.000 falantes teñen da súa fala, tan próxima ó galego moderno (e ó portugués setentrional) e á vez editou material inédito escritos nesas variedades. Así, en 1998 na editorial Positivas publicou os *Seis sonetos valverdeiros* de Isabel López Lajas, muller que amaba a fala do seu pobo que “atristada pola paulatina castellanización do valverdeiro e pola escasísima presenza da fala local en textos escritos, decidiu ela mesma a escribir uns sainetes para que os representase o grupo de teatro” que ela mesma organizou, como Costas sinalaba no limiar. López Lajas lía en castelán e en portugués, e “amais, coñecía algo da literatura galega, sobre todo a obra poética de Rosalía de Castro”, polo que chegou a identificar lingüísticamente a súa fala co que lía na cantora do Sar. No comezo do sainete segundo, que leva por título “Diálogo de dos comadres”, Juana dille á súa comadre

Clara: “Non veis que comu temos esta fala galega, quedarán guasial-se”.

No 2007 publicou na revista *A Trabe de Ouro* o vocabulario dun “apañador de palabras”, un pastor, labrego e escultor amator chamado Alfonso Berrío, valverdeiro, do que recibiu como galano un caderno cunhas 1.200 palabras, á parte das moitas outras que lle fora regalando ó longo de quince anos de amizade. Ese pastor vive no caserío de Carballal, o máis próximo á fronteira portuguesa, a 12 km da vila de Valverde e a 6 das Aranhas, a primeira aldea portuguesa, nunha humilde casa de cachotaría, pero desde hai anos con enerxía solar. Neste traballo manifestaba que de todos os grupos familiares que gravara “ao longo de quince anos no val do Ellas, os Berrío do Carballal son os que teñen unha fala menos interferida, un valverdeiro máis auténtico e consciente. E cando vou con alumnos sempre levo algún grupiño, dous ou tres, para coñeceren os Berrío e aprenderen sabedoría popular e montañas de léxico e dignidade”.

Costas foi, e segue a ser, un indesmaible investigador das falas do *Val do Río Ellas*, denominación que prefere (e xustifica) ás tradicionais de *Xalma* dos lingüistas portugueses e *Xálma* ou *Jálama* dos estudosos españois; e creou o glotónimo *valego* para designar as falas do val, termo que xa aparece na portada desta completa e didáctica monografía froito de vinte e un anos de continuas visitas á zona para recoller material, que foi dando a coñecer nun bo quión de relatorios e de artigos, agora revisados, actualizados e agrupados nos diversos capítulos co que demostra que nada do que se refire ó Val do Ellas lle é alleo. Debulla con paixón e claridade expositiva, entre outros aspectos, a onomástica e a historia do galego na zona (con atención especial á toponimia e ás orixes dos colonos da Transerra e a chegada da lingua galega a estas terras), dá hipóteses sobre a mantemento da fala e a súa polémica adscrición lingüística e fai unha completa caracterización fonética no que estuda os trazos comúns co galego (e co portugués), e a seguir debulla os trazos do que chama “maqueta dialectal”. Considera que dun xeito ou doutro a lingua do val contén os trazos da dialectoloxía galega, que “estas falas supoñen unha maqueta de moitos fenómenos fonéticos, morfolóxicos e, sobre todo, léxicos que se dan en maior ou menor escala por todo o noso territorio lingüístico, pero, máis concretamente, as

semellanzas e paralelismos son ben evidentes coas falas bercianas, conaviegas, zamoranas e do leste de Ourense” (p. 148).

O derradeiro capítulo trata do pasado, do presente e do futuro da reivindicación destas falas, cunha análise da situación socio-lingüística e da urxente necesidade de codificación do valego para o que propón como solución unha norma “á galega”; e como ramo aparece un breve epílogo, que ben podería ser unha especie de prólogo ou de inicial declaración de intencións, onde Costas deixa ben claro nas dúas liñas finais dese epílogo por que redactou esta obra: “por paixón lingüística e por amor a un tesouro que non é patrimonio exclusivo dos seus falantes, nin sequera dos extremeños, senón da humanidade toda”. O libro contén dous interesantes anexos, un de textos dos tres concellos e outro de mapas léxicos das formas que estudou na mencionada “maqueta dialectal”; e fécchase cunha bibliografía moi completa e actualizada, cunha webgrafía con indicación de sitios na rede sobre falas extremeñas e con blogs de persoas interesadas pola fala do Val do Ellas, e cunha breve filmografía con material audiovisual que se pode consultar na Rede.

Paixón e ciencia percorren toda a monografía co obxectivo de que sexa unha obra útil para dar longa vida a esas falas. Como el mesmo sinala, o que pretende é “estudar e describir unhas variedades lingüísticas de orixe histórica e cerna actual galegas para contribuír a que se prestixien e sobrevivan con vitalidade no seu territorio, non como obxecto coleccionable nin musealizable, nin como curiosidade folclórica visitable nunha reserva ata o seu esmorecemento por falta de coidados ou por inanición, senón como realidade viva, con saúde e con futuro”.

Costas non separa o estudo lingüístico dos temas sociais e legais e non escapa dos aspectos políticos, como se ve nos dous capítulos iniciais, que practicamente ocupan a 4ª parte desta monografía. O primeiro é unha análise do contexto lexislativo e político de todas as linguas minorizadas de España, onde se atende a situación do galego, do vasco e do catalán nos seus diversos territorios e tamén a situación doutras linguas españolas das que moita xente se cadra ignora a súa existencia, como ocorre co asturiano, aragonés, aranés, portugués, árabe de Ceuta e tamazig (mal chamado bérber) de Mellilla, linguas con escasa ou nula protección legal, agás o occitano do

Val de Arán; e a seguir estuda con detalle a lexislación lingüística ignorada, particularmente a Carta Europea das Linguas Rexionais e Minoritarias e a súa importancia para a normalización do galego de Galicia, pero particularmente para o galego estremeiro de Asturias, León e Zamora e para o valego de Cáceres.

Nunha nova edición do libro Costas terá que facer algunha indicación no relativo ó aragonés e ó catalán de Aragón, porque desde o pasado mes de maio as Cortes de Aragón derrogaron a tan arelada lei de linguas do ano 2009 e decretaron que na rexión non existe o aragonés, que pasa a chamarse oficialmente “Lengua Aragonesa Propia del Área Oriental”, isto é LAPAO, de usarmos un acrónimo; e tampouco existe oficialmente o catalán da franxa da estrema con Lleida, que agora se denomina “Lengua Aragonesa Propia de las áreas Pirenaica y Prepirenaica” ou sexa LAPAPYP, de usarmos tamén un acrónimo.

Cando me preguntan se realmente se fala galego en Cáceres, adoito dicir que se fala, que para min é un galego entre aspas, pero galego, con trazos de seu e moitos outros comúns a falas galegas e portuguesas e que en absoluto se trata dunha variedade astur-leonesa, aínda que contén algún léxico e algún fenómeno común ás falas astur-leonesas. Aplicando un sistema de dialectometría iberorromance a oito fenómenos fonético-fonolóxicos, 24 morfolóxicos e 11 sintácticos Costas demostra que as falas do Val do Ellas concordan nun 81% co galego, nun 63% co astur-leonés e nun 60% co portugués, e que as porcentaxes de afinidade co galego e co portugués aumentarían de engadir trazos lexicais na análise dialectométrica.

A repoboación nesa zona estremeña e a pervivencia de falas (esencialmente) galegas en Cáceres lémbreme o que ocorreu en Italia coas comunidades valdenses orixinarias do sur de Francia, que na 2ª metade do século XIV, fuxindo das persecucións, se instalaban no sur de Italia. Aquí as poboacións locais fóronas asimilando, agás en Guardia Piemontese, na provincia calabresa de Cosenza, onde aínda se fala o *guardiolo*, variedade da lingua occitana, por moito que Occitania quede lonxe, moito máis lonxe do que o Val do Ellas de Galicia.

O *valverdeiro*, o *lagarteiro* e o *mañego* son variedades (esencialmente) galegas, que a pesar das diferenzas entre elas constitúen un mesmo “dialecto”, o *valego*, que é a terceira ponla da lingua galega

medieval que vive nos Tres Lugaris desde que a finais do séc. XII e comezos do séc. XIII a levaron colonos de Afonso VIII, que asinaba como *rex Legionis et Gallecie* e que está enterrado no Panteón Real da catedral de Compostela. O *valego* é o froito dun gallo dun carballo ou rebolo galego (ou dunha oliveira, que tamén as había na Galicia medieval) ou ben é o froito do bacelo dunha vide galega oriental transplantado hai centos de anos ós somontes da Serra de Gata, un gallo ou un bacelo que prendeu e que segue ben vivo, sen que o queimasen o forte sol estival nin as xeadas invernaís dos somontes da serra.

Os meus parabéns á editorial Xerais por arriscarse a editar unha obra coma esta nunha xeira tan dura como a que está a vivir a edición en lingua galega; e parabéns para Xosé-Henrique Costas, compañeiro de tantas singraduras, por este galano froito de moitos anos de estudo e de loita pola dignificación da lingua galega en Galicia e nas comarcas do galego extramurado.

FRANCISCO FERNÁNDEZ REI

Instituto da Lingua Galega da USC

Real Academia Galega